

LEKSIKOLOGIYAGA DOIR O‘QUV MATERIALLARINING MAZMUNI VA LEKSIK KOMPONENTLIKNI MOHIYATINI ANIQLASH

Dehqanova Guljahon Ahmadjanovna

Namangan davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi

Annotatsiya: Xorijiy tillarni o‘rgatish davomida leksik kompetensiyalarni shakllantirish jarayoni sifatida ko‘rishimiz mumkin. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga chet tillarni o‘rganishning til asosida leksik kompetentlik mazmunini yoritiladi. Leksik kompetentlikni rivojlantirishda mashqlar tizimini, hamda , chet tili darslarida o‘qitish usullari va ushbu usullarini maqsadli qo‘llash samaradorligi aytishimiz mumkin. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarning leksik kompetentligini sezilarli darajada o‘zgarishiga yordam beradi.

Kalit so‘zlar: leksik kompetentlik, leksik mahorat, faol va nafaol leksik zaxira minimalari.

Annotation: The content of educational materials on lexicology in foreign language learning and the essence of lexical competence are crucial in the language learning process. These materials are aimed at developing students' understanding and correct usage of lexical units in a foreign language, encompassing vocabulary expansion, semantic features of words, and their contextual application. Lexical competence refers to a learner's ability to accurately understand and appropriately select words based on their meanings. Developing this competence aids students in conducting effective and meaningful communication in a foreign language, making it one of the primary goals in the language learning process.

Key words: lexical competence, lexical proficiency, active and passive vocabulary minima.

Kirish: Hozirgi kunda ingliz tilini o‘qitish umumiy o‘rta ta‘lim maktablarida yetakchi o‘rinlardan birini egallaydi va o‘quvchilarni har tomonlama rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Chet tilni o‘rganish jarayonida o‘qituvchi o‘quvchidan oldiga qo‘yadigan muhim vazifalardan biri leksik kompetentlikni egallash hisoblanadi. Leksik kompetentlikni shakllantirishning o‘ziga xosligi shundaki, u butun ta‘lim jarayoni bilan bog‘liq bo‘lib, leksik mahoratni rivojlantirish jarayonida amalga oshiriladi. Leksik kompetentlikni egallash, o‘z

navbatida, ingliz tilini o‘qitishning asosini tashkil etadi. Chet tilidagi leksik kompetentlikni shakllantirishga quydagi olimlarimiz misol qilib olsak bo‘ladi: Galskova N.D., Rogova G.V., Solovova E.N., Mach‘elyan G.G., Perest‘oni‘na I.L. kabi taniqli psixologlar, pedagoglar va lingvistlar tomonidan tadqiqotlar olib borilgan. Va ularning kitoblari ingliz tili metodikasi uchun juda keng qo‘llanilmoqda.

Leksik kompetentlik bu boshlang‘ich sinf o‘quvchilari o‘quvchining so‘z ma‘nosini kontekstda aniqlay olish, uni og‘zaki va yozma shaklda qo‘llash qobiliyatini anglatadi. Leksik kompetentlik, shuningdek, til tizimi va qoidalarini bilishni o‘z ichiga oladi. Leksik kompetentlikning asosi sifatida leksik mahorat xizmat qiladi. Leksik mahorat tilning muhim birligi sifatida so‘zning shakllari, ma‘nosi va qo‘llanilishini bilishni o‘z ichiga oladi.

Biz paradigmatic munosabatlarni ham yoritib, misollar bilan berishimiz mumkin. Paradigmatic munosabatlarga grammatika, fonetika va boshqa paradigmalarning turli darajalari bilan bog‘liq. Bu munosabatlar vertikal tuzilmani tashkil etadi, ya‘ni faqatgina so‘zning turli shakllarini emas, balki sinonimlar, antonimlar va kontekstga yaqin boshqa so‘zlarni ham o‘z ichiga oladi. Masalan, "katta" so‘zi "kichkina" bilan, "bilimli" so‘zi esa "bilimsiz" bilan bog‘lanishga kirishadi. Leksik mahoratni shakllantirish uchun so‘zlar o‘rtasida doim paradigmatic bog‘lanishlarni o‘rnatish kerak. Bu bog‘lanishlar so‘zlarning doimo xotirada saqlanibgina qolmay va uzoq muddatli xotiradan kerakli so‘zni tezda chaqirib olishni ta‘minlaydi. Bu yo‘nalishini biz ingliz tilida active va passive vocabulary ga olish mumkin. Bu bog‘lanishlarsiz sintagmatic bog‘lanishlar ahamiyatsiz bo‘ladi, chunki bog‘lanish uchun material bo‘lmaydi. Chet tillarni o‘qitish amaliyotida paradigmatic va sintagmatic bog‘lanishlarni shakllantirishga yetarlicha e‘tibor berilmaydi. Bu esa so‘zlarni tez unutilishiga olib keladi, bu esa o‘quvchilarning faol leksik minimalining qisqarishiga sabab bo‘ladi.

Maktab yoshida faol va nafaol leksik minimum. Faol leksik minimum – bu o‘quvchilarning og‘zaki va yozma shaklda fikr bildirishi hamda boshqalarning fikrlarini tushunishi uchun foydalanishi kerak bo‘lgan leksik materialdir. Faol zaxira nisbatan cheklangan bo‘lib, materialni asosli ishlash natijasida shakllanadi va asosan og‘zaki nutqda ishlatiladi..

Nofaol leksik minimum – bu o‘quvchilar faqatgina yozma (o‘qish paytida) yoki og‘zaki (auditoriyada) boshqalarning fikrlarini tushunishlari kerak bo‘lgan leksik materialdir. Nofaol zaxira faol zaxiraga nisbatan ancha kengroq. Faol va nofaol minimum o‘rtasidagi chegara juda harakatchan bo‘lib, turli shartlarga qarab o‘zgarishi mumkin.

Faol va nofaol minimumni boyitish uchun o‘quvchilarning semantik maydonini barqaror shakllantirish, uning miqdor va sifat tarkibiga ta'sir etuvchi omillarga e'tibor berish kerak. Shaxsiy semantik maydon dinamik xususiyatga ega bo‘lib, kengayish va torish jarayonlarini o‘z ichiga oladi. Faol leksik minimum ustida samarali ish olib borish uchun ta'lim jarayonini to‘g‘ri tashkil qilish kerak. Va qolaversa darslarni to‘g‘ri tashkil etish kerak.

Ayni damda, ta'lim jarayoni o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi o‘zaro ta'sir jarayoni bo‘lib, bu jarayonda ishtirokchilarning psixologik xususiyatlari doimiy ravishda o‘zgarib boradi. Shuning uchun o‘quvchilarda chet tili kompetensiyasini shakllantirish uchun turli usullar va usullarni qo‘llash zarur va darslarni boshlashdan oldin qiziqarli metodlardan foydalansa maqsadga muvofiq. O‘quvchilarning leksik bilimlarni o‘zlashtirish darajasi kelajakda chet til kommunikativ kompetensiyasining muvaffaqiyatli yoki muvaffaqiyatsiz shakllanishiga olib keladi. Shuning uchun o‘qituvchi maktab o‘quvchilarini yangi leksik birliklar bilan maksimal darajada samarali tanishtirishga va ularni o‘rganishga yordam beradigan vositalar, usullar va o‘qitish uslublarini tanlashi kerak. Bularga turli tarqatmali materiallar, ko‘rgazmali materiallar, turli og‘zali

topshiriqlar berish orqali ham mustahkamlash mumkin. Bu vazifani o‘qituvchi an’anaviy va zamonaviy ta’lim vositalaridan foydalangan holda amalga oshirishi mumkin. Bugungi vaqtlarda o‘qituvchilar dars jarayonida ya’ni ta’limda didaktik vosita sifatida mashqlardan foydanilmoqda.

Biz didaktik usullar va texnikalarga misollar berishimiz mumkin.

Usullar va texnikalarni tanlash qo‘yilgan didaktik vazifaga, o‘quv materialining xususiyatlariga, ta’lim sharoitlariga, yosh va o‘quvchilarning individual xususiyatlariga bog‘liq ravishda amalga oshiriladi. Quyida leksik kompetensiyani shakllantirishning olti usulini misol qilishimiz mumkin.

1. **Ko‘rsatmalardan foydalanish.** Ko‘rsatmalar turli bo‘lishi mumkin va ularni qo‘llash o‘quvchilarning individual xususiyatlari va darsning maqsadlari, vazifalariga bog‘liq bo‘ladi. Ko‘rsatmalar: predmetli, harakat ko‘rsatmalari, tasviriy, ovozli va kontekstual bo‘lishi mumkin. Turli ko‘rsatmalarni tanlashda mavjudlik, soddalik, maqsadga muvofiqlik kabi mezonlar qo‘llanilishi mumkin. Predmetli ko‘rsatmalar dars davomida o‘qituvchi yoki auditoriyada mavjud bo‘lgan predmetlarni o‘z ichiga oladi. Dars davomida o‘qituvchining asosiy vazifasi – tanlangan ko‘rsatmalar yordamida jarayon yoki hodisani to‘g‘ri namoyish etishi juda zarur. Turli ko‘rsatma turlarini tanlaganda, o‘qituvchi uning mazmuni dars mazmuniga mos kelishini va barcha o‘quvchilar uchun tushunarli bo‘lishini tekshirish kerak. Shuning uchun zamonaviy interfaol metodlar bu o‘qituvchilar videoko‘rsatmalardan foydalanishga moyil. Bu yerda harakat va ovoz birlashadi, va pauza yordamida ma’lum bir ob’ekt yoki predmetga e’tibor qaratish mumkin.

2. **Antonyms va sinonimlar yordamida semantizatsiya.** Agar o‘quvchilarga antonim tushunchasi ma’lum bo‘lsa, ular "fat" ("semiz") so‘zini bilgan holda "thin" ("ozg‘in") so‘zining ma’nosini osonlik bilan angelaydilar. Biroq, sinonimlar bilan bog‘liq bir murakkablik mavjud. Ingliz tilida to‘liq sinonimlar

kam uchraydi. Har bir sinonim o‘z ma‘nosi ega. Shuningdek, leksik kompetensiyani shakllantirayotganda, o‘quvchilarning sotsiokultural kompetensiyasini ham oshirish mumkin. Ularni tarix va madaniyatga cho‘kib, turli qirralarini o‘rganish orqali so‘zlarning etimologiyasini o‘rganish. Sinonimlar va antonimlar orqali yangi leksika bilan tanishish usuli so‘z hosil qilish usuli bilan bog‘liq.

3. Ma‘lum so‘z hosil qilish usullari yordamida semantizatsiya. Ushbu semantizatsiya usuli so‘zni ma‘lum bir tizimga kiritish imkonini beradi, bu esa so‘zning mustahkam paradigmlararo bog‘lanishlarini yaratishga yordam beradi. Shuningdek, ushbu kategoriya uchun mos keluvchi allaqachon o‘rganilgan so‘zlarni takrorlashga ham yordam beradi. So‘z hosil qilish usullari:

1. sufik va prefiks usul;
2. so‘z birikmasi;
3. Inversiya. Har bir taqdim etilgan usulda o‘qituvchi oldindan ko‘ra oladigan qiyinchiliklar mavjud.

4. So‘z tarjimasini. Agar kelajakda ushbu so‘zni turli kontekstlarda faol o‘qitishga rejalashtirilgan bo‘lsa, bu to‘g‘ri kelishi mumkin. Agar tarjima yordamida so‘zning ma‘nosini aniqroq uzatishimiz mumkin. Tarjima ko‘pincha o‘rta ta‘lim bosqichida qo‘llaniladi. Bunday holda, ayniqsa, bir xil yani o‘nini bosuvchi bo‘lmagan leksika haqida gap ketganda, izohli tarjimani ishlatish yaxshi deb hisoblayman.

5. So‘zni lug‘atda qidirish. Bilingual ya‘ni bir yoki ikki tilli lug‘atlar, sinonimlar lug‘atini va boshqalarni ishlatish mumkin. Yanada samarali va qiziqarli ish olib borish uchun, o‘qituvchi eng tez va to‘g‘ri tarjima qilish bo‘yicha musobaqa tashkil qilishi mumkin. Bunday usul, ayniqsa, o‘quvchilar lug‘at bilan yaxshi tanish bo‘lmagan, uning tuzilishini tushunmaydigan, alfabit bilan ishlay olmaydigan yoki bir xil so‘z bir nechta ma‘noga ega bo‘lishi va tarjimaga bog‘liq

ekanini tushunmaydigan o‘quvchilarda juda yaxshi qo‘llaniladi. Ushbu usulni doimiy va maqsadli qo‘llash orqali biz o‘quvchilarda mustaqil ishlash ko‘nikmalarini, lug‘at bilan ishlashga, ma‘lumot qidirishga qiziqishni shakllantirsak bo‘ladi.

6. Tekst orqali til taxminini rivojlantirish. Ushbu usul o‘qituvchi uchun eng qiyin usullardan biridir. Biroq, chet tilini amaliy ravishda egallash uchun eng muhimdir. Usullar turlicha bo‘lishi mumkin: turli ta‘riflarni tuzishdan tortib, yangi so‘zlardan foydalangan holda chet tilida kichik tasviriy tushunarli vaziyatlar tuzishgacha. Lekin asosiy shart shundaki, tekstni tushunish uchun aniq va bir ma‘noli bo‘lishi kerak. Yangi leksikani kiritishning barcha usullari bir xil darajada namunali hisoblanadi. Ammo ularni qo‘llash so‘zning o‘zidan, uning shakli, ma‘nosidan foydalanilishidan, o‘quvchining duch kelishi mumkin bo‘lgan qiyinchiliklar bilan bog‘liq. Eng muhimi, so‘z qanday usul bilan kiritilishi, emas, balki u qanday ishlatilishi va qaysi kontekstlarga qo‘shilishi mumkin. Aynan mashg‘ulotning tuzulishi leksik kompetensiyaning shakllanish darajasini belgilaydi. Leksikani qanday qilib qo‘llash uchun, mashqlar tizimini bilan tekshirib chiqamiz.

Leksik mashqlar tizimi nutq va nutqiy vaziyatlarda leksikani mashq qilish, faollashtirish va yangilashga qaratiladi.

1. So‘z darajasida mashqlar.

- Bir so‘z yordamida bir xil narsani ifodalash (Say in one word).

Ushbu mashqda bir xil so‘zlarning turli ta‘riflarini berish mumkin. Va bu ta‘rif, so‘zning ishlatilish konteksti ekanligini yodda tutishimiz lozim. Ushbu mashqning maqsadi o‘quvchilarning murakkab so‘zlar, yangi va oldin o‘rganilgan so‘zlar turli kontekstlarda foydalaniladigan ta‘riflarini tushunishidan iborat. Ushbu mashq orqali o‘qituvchi leksik kompetensiyaning turli darajalarini, shuningdek, sotsiokultural va kommunikativ kompetensiyalarni shakllantiradi.

2. So‘zga sinonimlar va antonimlar topish. O‘quvchilar so‘zlarni xotira orqali tanlashlari yoki o‘qituvchi tomonidan taklif qilingan ro‘yxatdan tanlashlari mumkin. Ushbu mashq ustida ishlaganda so‘zlarning turli ma‘noviy ranglariga va ularni boshqarish xususiyatlariga e‘tibor berish mumkin. Ushbu mashq orqali o‘qituvchi sinonimlar va antonimlarning ishlatilishini tushunishni tekshira oladi.

3. Eng umumiy ma‘noga ega bo‘lgan so‘zlarni tanlash. Bunday mashqlar sinonimik bog‘lanishlarni o‘rnatishga, umumlashtirishga, tushunchalarni generalizatsiya qilishga o‘rgatadi.

4. So‘zlarni belgilangan belgi yoki prinsipga ko‘ra joylashtirish.
Masalan:

- His-tuyg‘ular darajasi bo‘yicha;
- Qulaylik darajasi bo‘yicha;
- Tezlik darajasi bo‘yicha.

5. Ushbu guruhga mos kelmaydigan so‘zni aniqlash (Choose the odd word out). "Choose and say" prinsipi asosidagi mashq qiziqarli bo‘ladi. Masalan: **Rice, bread, pasta, orange.** Keraksiz so‘z **orange** (fruit-meva)bo‘ladi, chunki qolganlari **uglevodlar (Carbohydrates).** Mashqni qiyinlashtirish uchun predmetlar bir belgi yoki prinsipga ko‘ra birlashishi, boshqalariga ko‘ra esa farqlanishi mumkinligini yodda tutish kerak. Rang, shakl, o‘lcham, ko‘plik va yagona sonni hisobga olish mumkin.

6. Mumkin qadar ko‘proq ildiz so‘zlarni hosil qilish.

- So‘z birikmalari darajasida mashqlar.

1. Taklif qilingan so‘zlarga so‘z birikmalarini tuzish yoki mos keladigan birikmalarni topish. Bunday topshiriqda o‘qituvchi har doim ba‘zi so‘zlar birgalikda ishlatilmasligini va ba‘zi so‘zlar esa predloglar bilan ishlatilishini e‘tiborga berish kerak.

2. Ismga nomlariga 3-4 ta sifatni qo‘shish. Ushbu mashqni guruhlar ichida o‘yin shaklida o‘tkazish mumkin.

3. Qolaversa, bir-biriga bog‘liq bo‘lmagan so‘zlarni birlashtirib, idiomatik ifodalar, maqollar, gaplar hosil qilish.

- Gap va yuqori frazeologik birlik darajasida mashqlar.

1. Savollarga javob berish. O‘qituvchi shunday savol berishi kerakki, o‘quvchi faol so‘zlarni qo‘llash imkoniyatiga ega bo‘lsin, va yangi leksik birliklarni eslatmasdan mustaqil ravishda ishlatsin.

2. Ajratilgan so‘zlarga savol berish. Ushbu mashqda o‘quvchilarni muloqotga tayyorlash uchun maxsus savollarni o‘rganish imkoniyati mavjud. Yana bir afzalligi shundaki, o‘qituvchi o‘zining savollarini o‘ylab topmaydi, balki ko‘proq o‘quvchilarni topshiriqni hal qilishga jalb qilishi mumkin.

3. Quyidagi gaplarni tugatish. O‘qituvchi gaplarni shunday tuzishi kerakki, ko‘plab javoblarni tanlash imkoniyati bo‘lsin va mashq juda oddiy ko‘rinmasin.

4. Rasmga sarlavha qo‘yish yoki o‘ylab topish.

5. So‘zga ta’rifini berish. (qisqa jumla bilan ya’ni ingliz tilida)

6. Qahramonlarni, hayvonlarni, ertak shaharlarini taqqoslash.

7. Rasmni tasvirlash.

Yuqorida keltirilgan mashqlarda o‘quvchilar o‘z bilimlarini amaliyotda sinab

ko‘rish imkoniyatiga ega bo‘ladilar, shu orqali o‘z leksik kompetensiyalarini takomillashtiradilar. Taklif qilingan mashqlarni tanlash didaktik vazifaga, o‘quv materialining xususiyatlariga, aniq ta‘lim sharoitlariga, yosh va individual xususiyatlarga bog‘liq. Leksikani o‘rganish davrida bilim olish faoliyatini shakllantirish uchun quyidagi usullardan foydalanish kerak: ko‘rsatmalardan foydalanish, antonimlar va sinonimlar yordamida semantizatsiya, ma‘lum so‘z hosil qilish usullaridan foydalanish, so‘z tarjimasini, so‘zlarni lug‘atda qidirish, kontekst orqali til taxminini rivojlantirish. Amaliy ko‘nikmalarni takomillashtirish va chet tilidagi leksik kompetensiyani shakllantirish uchun so‘z darajasidan boshlab gap darajasigacha bo‘lgan mashqlar tizimidan foydalanish zarur.

O‘quvchilarda chet tilidagi leksik kompetensiyani shakllantirishning asosiy maqsadi samarali va leksik ko‘nikmalarni shakllantirishdir. Ushbu ko‘nikmalarni o‘zlashtirish muvaffaqiyati o‘quvchining til hodisalarini kuzatish, taqqoslash va tahlil qilish, turli lug‘atlar bilan ishlash, kontekstdan so‘zning ma‘nosini taxmin qilish kabi ko‘nikmalarga ega bo‘lishidan bog‘liq.

Xulosa.

Chet tilini namunali va muvaffaqiyatli o‘zlashtirish uchun o‘quvchi leksik kompetensiyani rivojlantirish uchun darslarda didaktik vositalar asosida shakllantirish uchun leksik birliklarni o‘rganish uchun turli xil metodlardan foydalanish. Leksik kompetensiyani shakllantirish, o‘quvchining ongida chet tilidagi leksik birliklar va ularning kontseptual mazmuni o‘rtasida barqaror bog‘lanishlar yaratish va mustahkamlashdan iborat. Faol leksik minimal va semantik manoni kengaytirish ustida samarali ishlash uchun o‘quv jarayonini to‘g‘ri tashkil etish zarur, bu esa mashqlar tizimi va o‘qitish metodlari va usullariga asoslanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Sobirova M. Ta’limga antroposentrik yondashuv. Monografiya. – Namangan: Usmon Nosir media, 2022.– B.152. Ziyodova T. Matn yaratish texnologiyasi. – Toshkent: Fan. 2018. -157 b.
2. Sobirova M. O‘zbek tili va adabiyotini o‘qitish metodikasi. Darslik. Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi tomonidan darslik sifatida tavsiya etilgan. – Namangan: Arjumand media, 2023. – B.512.
3. Dehqanova. G.A., Improving the scientific and methodological aspects of preparing students for effective communication techniques and innovative technologies in teaching foreign languages //Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi. – 2024. – T. 15. – №. 3. – C. 81-88.
4. Dehqanova. G.A., O‘quvchilarga chet tilini o‘rgatishda samarali muloqot texnikasiga va innovatsion texnologiyalarga tayyorlashning ilmiy-metodik jihatlarini takomillashtirish. TADQIQOTLAR.UZ, 33(2), 91–97. 2024. Retrieved from <http://tadqiqotlar.uz/index.php/new/article/view/2306>